

Əzizaga NƏCƏFZADƏ
filologiya elmləri doktoru, dosent
Qarabağ Universitetinin Filologiya kafedrasının müdiri
ORCID: 0000-0002-5616-3541
E-mail: azizaga.necefov@karabakh.edu.az

XƏLİL YUSİFLİNİN TƏDQİQATLARINDA ŞƏRQDƏ TÜRK İNTİBAHI VƏ NİZAMI GƏNCƏVİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, Şərqdə intibah, türk, Xəlil Yusifli

Giriş. XIX əsrdən başlayaraq Avropa və rus mütəfəkkirləri Şərqi – Mərkəzi və Şərqi Asiyayı dərinləndirən öyrənməyə can atırlar. Bu yolla Şərq haqqında bir sıra gizli həqiqətlər meydana çıxır. Şərqdə mənəvi oyanışın Avropadan daha öncə başlaması, humanizm ideyalarının Şərqdən Qərbə adlandıdığı fikri aşkar şəkildə nəzərə çarpır. Elmi tədqiqatlar nəticəsində IX-XII əsrlərdə müsəlman Şərqində böyük mədəni intibahın baş verdiyi aydın olur. Alimlər orta əsr Şərq filosof, şair və tarixçilərinin əsərlərinin Avropa dillərinə tərcüməsi ilə IX-XII əsrlərdə müsəlman Şərqində ilahiyat, fəlsəfə, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq kimi humanitar elm sahələri ilə yanaşı, təbiət elmlərinin də inkişaf etdiyinə şahid olurlar. Lakin həmin əsərlərin müəlliflərinin İslama etiqad etməsi və dini müqəddəslərə bağlılığı, həmçinin adlarının ərəb ənənəsinə uyğun olaraq “*ibn, əbu, əxi*” və başqa nəsil adını bildiren *künyə* əlamətləri və “-i, -vi” kimi *nisbə* göstəriciləri ilə ifadəsi Avropa və rus alimlərinin nəzərində onları ümumi bir ad altında “*müsəlman*” əlaməti ilə birləşdirməyə səbəb olmuş, onların əqli və nəqli elmlərdə yaratdığı renessans da “Müsəlman intibahı” kimi xarakterizə etməyə zəmin yaratmışdır. Lakin bu yüksəlişdə böyük və bəlkə də, həlledici rolunu türk etnosunun nümayəndələri, türkdilli xalqların yetirməsi olan alimlər, şairlər, memarlar, rəssamlar və s. oynamışlar. Düzdür, sonralar XX əsrdə sovet alimləri bu anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün böyük işlər görmüşlər, lakin buna rəğmən Avropa elminin bu istiqamətdə ilkin mənbələrinə istinad edənlər yenə də həqiqətdən sapmışlar. Türk xalqlarının nailiyyətləri ümum müsəlman mədəniyyəti içində əridilmişdir.

Bundan başqa, məlum həqiqətdir ki, ərəb Xilafəti zəiflədikdən sonra İslamın bayrağını türk əsilli dövlətlər dalğalandırmış, müsəlman Şərqi yönəlmişlər. Bu sırada Səmanilər, Qəznəvilər, Səlcuqlar, Eldəgizlər kimi hökmdar sülalələri türk dünyasının siyasi cəhətdən hökmranlıq etmiş, türk şəhərlərinin mədəni inkişafına münbit şərait yaratmışlar. Belə şəhərlərdə yetişən ziyalılar əvvəllər savadlarını yüksəltmək üçün Bağdad kimi mühüm elm və mədəniyyət mərkəzlərinə göndərilirdilərsə, daha sonrakı yüzillikdə artıq türk şəhərlərində belə ziyalıların yetişdirilməsi mümkün olmuşdur. Bu dövrdə yüksək təhsil görmüş, elmdə öz məktəbini yaratmış dahi şəxsiyyətlər sayəsində artıq Türk hökmdarlarının sarayları təkcə dünyanın müqəddəratını həll edən siyasi mərkəzlər deyil, eyni zamanda elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilirdi. Belə şəhərlərdə, saraylarda poeziya, fəlsəfə, tibb, linqvistik, poetika, riyaziyyat inkişaf edir, türkün tarixi qələmə alınır, dastanlar yazıya köçürülür, bir sözlə zəngin elmi mühit yaranırdı. Bu da öz növbəsində türk intibahını şərtləndirirdi. Belə intibah dahilərindən biri də Arranın mühüm mədəniyyət mərkəzi olan Gəncədə doğulub, yetişən dünya şöhrətli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidir.

Deyilənləri əsas alaraq biz IX-XII əsrlərdə Şərqdə baş vermiş mədəni intibahın mühüm bir qolunun türklərə aid olduğunu, bu dövrdə türk xanədanlarının siyasi nüfuzunun artması və himayəsi ilə bağlı Şərqdə türk intibahının baş verdiyini, bu zəmində Azərbaycanda da Nizami

Gəncəvi kimi intibah dahisinin yetişdiyini qürur hissi ilə iddia edə bilərik. Türk intibahının “müsəlman intibahı” daxilində əridilməsi isə ən azından haqsızlıqdır.

Əsas hissə. Nizaminin bir Azərbaycan-türk intibah dahisi kimi öyrənilməsi ənənəsi XX əsrin 40-cı illərindən sonra başlanılmışdır. Onu yalnız islam mütəfəkkiri kimi öyrənilməsinə, fars poeziyasının qüdrətli nümayəndəsi adlandırılmasına qarşı çıxan alimlərimiz sırasında öz sanballı tədqiqatları ilə böyük iş görmüş simalardan biri də professor Xəlil Yusifli idi. Mərhum Xəlil müəllim öz sələfləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həmid Araslı, Mübariz Əlizadənin açdığı cığırı genişləndirməyə müvəffəq olmuşdur.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas tədqiqatçılarından biri olan Xəlil Yusiflinin elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsini nizamişünaslıq təşkil edir. Alim 1961-ci ildə “Nizaminin lirikası” mövzusunda namizədlik, 1987-ci ildə isə “Nizami Gəncəvi və Şərq intibahı” mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edərək nizamişünaslığın az öyrənilmiş, mübahisə doğuran və gərgin əmək tələb edən istiqamətlərində araşdırmalar aparmışdır. Onun çoxsaylı elmi məqalələri, “Nizaminin lirikası”, “Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi” adlı monoqrafiyaları bu məhsuldar əməyin nəticəsidir.

Məlumdur ki, professor Xəlil Yusifli Nizaminin əsərlərinin latın qrafikalı nəşrinin tərtibi sahəsində də böyük iş görmüş, nəşrə daxil olan kitabların bir neçəsinə geniş ön söz yazmışdır. O, Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərini fars dilindən ana dilimizə poemanın bəhrini qorumaqla bədii tərcümə etmişdir. Alim “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin yeni təfəkkür işığında öyrənilməsi istiqamətində də yorulmadan fəaliyyət göstərmişdir.

Xəlil Yusiflinin 2011-ci ildən başlayaraq Nizaminin 870 illik yubileyi ərəfəsində nəşr olunan məqalə və kitablarında qabardılan əsas məsələlərdən biri də şairin milli mənsubiyyəti ətrafında gedən mübahisələrdir. Alimin bu mövzuya qayıtmasına həmin ərəfədə Nizamiyə edilən haqsız hücumlar, onun milli mənsubiyyətini hər vaxtla türk kökündən uzaqlaşdırmağa edilən uğursuz cəhdlər səbəb olmuşdur.

Xəlil Yusifli 2011-ci ildə Gəncədə çap olunan “Xosrov və Şirin” poemasına yazdığı “Elmi və bədii fikrin üföqləri fövqündə” adlı ön sözdə Nizaminin öz əsərlərindən gətirilən nümunələrlə şairin milli və etnik mənsubiyyətini sübuta yetirməyə ehtiyac olmadığını, onu Azərbaycan türkü olduğunu, şairin əslinin hər hansı bir digər etnosa bağlamağın heç bir elmi əsası olmadığını bir daha qeyd edirdi.

Nizaminin türk olmasına rəğmən fars dilində yazması zərurəti haqqında danışarkən alim bunu belə əsaslandırır: *“Yaradıcılığa çox erkən başlayan, lirik şeirləri ilə böyük şöhrət qazanan şair artıq bu əsərləri ilə türklərin və farsların fars dilində yaratdığı poeziya axtarışlarına qoşulur. Türk hökmdarlarının (Samanilər, Qəznəvilər, Səlcuqilər və s.) himayə etdiyi bu poeziya axını əslində bir hünər meydanına çevrilir, hansı xalqın nümayəndəsi olmasından asılı olmayaraq, sənətkarlar ümumi bir axında birləşir, fikir və sənət axtarışları sahəsində nəyə qadir olduqlarını nümayiş etdirirlər”* [1, s. 8].

Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində yer alan bir beytlə əlaqədar öz münasibətini bildirən müəllif burada işlədilmiş “iqdiş” kəlməsinin bəzən yanlış yozulduğunu və səhvən şairin milli mənsubiyyəti ilə əlaqələndirildiyini göstərir. Alim həmin beyti təqdim edərək:

نظامی اكدشى خلوت نشین است
که نیمی سرکه نیمی انگبین است

“Yaşar xəlvətdə bu iqdış Nizami, Yarı baldır, yarı sirkə kəlamı” – şəkildə tərcümə edirdi. X.Yusiflinin beytə verdiyi şərh diqqətəlayiqdir: *“Nizami bu misralarda iqdışliyinin mahiyyətini çox dəqiq göstərir: zahidlik və şairlik, bal kimi şeirlər və sirkə kimi tünd əxlaqi təbiət. Şair gül məclisində tikan olmağı özünə rəva görmür, çünki zahidliyi, sərt əxlaqi şeirlərindən fərqli olaraq, tikana bənzəyir. Bu iqdışlik bal və sirkə, gül və tikan iqdışliyidir”* [1, s. 10].

Göründüyü kimi, əksər tədqiqatçıların şairin milli mənsubiyyəti ilə bağlıları bu beyti alim haqlı olaraq onun həyat tərzini və yaradıcılıq mündəricəsi ilə əlaqələndirirdi. Şairin milli mənsubiyyətinə gəlincə isə onun türklüyünü əsaslandıracaq daha dəqiq müəyyənləşdirmələr aparırdı.

Xəlil Yusifli 2012-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc etdirdiyi “Nizaminin etnik mənsubiyyəti: həqiqət və uydurmalar” adlı məqaləsində şairin türk-oğuz tayfalarından hansı birinə aid ola biləcəyini belə təxmin edirdi: “Çox güman ki, Əfrasiyab – Alp Ər Tunqa Gəncək tayfasının nümayəndəsi olmuşdur. Nizaminin özünün də həmin türk tayfasına mənsub olduğunu düşünmək mümkündür. Amma belə olmasa da, bu bənzərsiz insanın türk olduğu şəksizdir” [2, s. 2].

Alimin bu fərziyyəsini tanınmış mənbəşünas Firudin Qurbansoy bir maraqlı tapıntısı ilə təsdiqləyir. O, “Şeyx Nizami, Gəncə və ...” məqaləsində Gəncənin Əfrasiyab – Alp Ər Tunqa tərəfindən salınması faktını ilkin mənbəyə istinadən təsdiqləyir. Alim eramızın 651-ci ilində şahzadə üçün köhnə mətnlərdən köçürülərək hazırlanmış və günümüzdə qədər yeganə nüsxədə çatmış, əvvəldən və sondan naqis olsa da, içərisində bizim üçün qiymətli məlumatların hifz olunduğu orta fars dilində (pəhləvicə) yazılan “Şəhrestanihaye-Eran-şəhr (İran əyalətlərinin şəhərləri)” adlı coğrafiyaya dair mənbədə Gəncənin Alp Ər Tunqa tərəfindən əsasının qoyulmasını təsdiq edən mühüm qeydə rast gəldiyini nəzərə çatdırır və mənbədən aşağıdakı cümləni sitat gətirir: “*Adurbadaqan kustunda (əyalətində) Turanlı Frasyak tərəfindən Qanzaq (Gəncə) şəhəri salındı*” [4, s. 18].

Xəlil Yusifli Nizaminin türklüyü və türklüyə xüsusi rəğbətlə yanaşması məsələsinə “Xosrov və Şirin” əsərinin mənbələrini aydınlaşdırarkən də toxunmuşdur. O yazırdı: “... Nizami eşq haqqında bir əsər yazmaq üçün mövzu axtarırları apararkən, onu məhz “Xosrov və Şirin” mövzusunda seçməyə yönəldən qaynaqlardan, səbəblərdən biri, bəlkə də birincisi Firdovsi “Şahnamə”si olmuşdur. Nizaminin bu mövzu ilə bağlı bildikləri, tarixi qaynaqlardan öyrəndikləri, Bərdə əlyazması, Bərdə qocalarından əldə edilən bilgiler və s. maqamlar onun bu mövzuya mürraciət etmək meylini daha da gücləndirmişdir. Mövzunun Fərhadla bağlı maqamlarının Azərbaycanca geniş yayılması da yeni tipli bir əsər yazmağa imkan verirdi. ... Eyni zamanda, görünür ki, Nizami Şirinin Bərdəli bir alban türk qızı olduğunu yaxşı bildiyindən, özü də türk olduğundan bu mövzuda əsər yazmağa daha maraqlı idi” [1, s. 11].

Nizaminin sələfi Firdovsidən fərqli olaraq, “Xosrov və Şirin”də Şirin və onun bibisi Məhənbəni bir türk kimi təqdim etdiyini, bununla da qürur duyduğunu söyləyən Xəlil Yusifli bunun, sadəcə, əsəri sifariş verən əslən türk olan Atabəy hökmdarları Məhəmməd Cahan Pəhləvan və ya qardaşı Qızıl Arslanın rəğbətini qazanmaq məqsədi ilə etmədiyini, mənbələrin buna imkan verdiyi üçün türk tarixinə yeni bir həyat verdiyini xüsusi vurğulayırdı. O, türk sultanlarının saraylarında farsca yazılan əsərlərə xüsusi imkan yaradılmasının isə türk hökmdarlarının beynəlmiləlçi siyasəti ilə bağlı olmasını söyləyirdi: “*Türk hökmdarlar bütün xalqlara eyni gözlə baxmış, hər cür şovinizmdən uzaq olmuşlar. Onlar dünya vətənim, insan millətim əqidəsi ilə yaşamışlar*” [1, s. 15].

Xəlil Yusiflinin elmi irsində Nizaminin türk millətinə mənsubluğuna qarşı yönələn yazılara verilən cavablar da özünəməxsus yer tutur. Alimin 2012-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunan “Nizaminin etnik mənsubiyyəti: həqiqət və uydurmalar” adlı məqaləsi də bu əhəmiyyətli işin mühüm tərkib hissəsidir. O, uyudurma üsullarla Nizaminin türklüyü haqqında həqiqəti danmağın mümkünsüz olduğunu bir daha sübuta yetirirdi.

Nizaminin etnik mənsubiyyətinin onun əsərlərindən gün kimi aydın olduğunu deyən müəllif Nizaminin türk dilində də əsərlər yazdığı qənaətinə gəlir, sadəcə, dövrünün tələbi ilə, əsərlərinin daha böyük oxucu auditoriyası əldə etməsi və tarixdə qalması üçün məhz farsca yazdığını göstərirdi. Alim Sultan Mahmudun sarayında yaşamış Mənuçöhrü Damğaninin şair

dosrlarından birinə yazdığı bir beyti əsas alaraq Nizaminin müasiri olduğu dövrdə də türk-oğuz şeirinin yazıldığını fakt kimi qeyd edir və dövrün mənzərəsini belə təsvir edirdi: “*Türk hökmdarlarının saraylarında türkü yazan, yaza bilən şairlər var idi, ancaq onların yaradıcılığına rəvac verilmirdi. Nizami Gəncəvinin də bir Azərbaycan türkü, özünün dediyi kimi bir “əcəm türkü” olsa da, farsca yazmasının səbəbini burada axtarmaq lazımdır*” [2, s. 1].

Nizaminin türklüyünü subuta yetirən faktlardan biri kimi onun türklərə, türklüyə xüsusi rəğbətlə yanaşmasında görünən müəllif fikirlərini fars əsli şairlərin yaradıcılığı ilə müqayisədə əsaslandırır: “*Farslarda türk, türki (türklük) sözləri etibarsızlıq, vəfasızlıq, qarətçilik mənalarında işlənsə, Nizami bir türk olaraq bu sözə əsl mənasını qaytarır. O, həmin sözləri ucalıq, gözəllik, qəhrəmanlıq, bənzərsizlik kimi mənalarda işlədir*” [2, s. 2].

Xəlil Yusiflinin son dövr tədqiqatlarından biri də “Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər” adlı monoqrafiyasıdır. Əsər Nizami poeziyasının özündən əvvəlki və sonrakı yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatı ilə əlaqələrinə həsr olunub. Bu kitabda diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də Nizaminin əsərlərində mövzuların qoyuluşu və onların bədii həlli prosesində sələflərindən fərqli olaraq, vətənpərvərlik nümayiş etdirməsi, türk rəğbətini ifadə etməsi, türk əxlaqından, türk dastan təfəkküründən, türk mifik düşüncə tərzindən çıxış etməsi məsələlərinin qabardılmasıdır.

Kitabın maraqlı doğuran bir hissəsi də Firdovsi və Nizami yaradıcılığının ideya və məzmun etibarilə müqayisə olunduğu fəsildir. Alim bu müqayisədə məqsədini belə açıqlayır: “*Məqsəd heç də kimin daha böyük sənətkar olduğunu aydınlaşdırmaq deyil, bəlkə bunlardan birinin o birinə münasibətini, ondan necə istifadə etdiyini və ya etmədiyini, yaxud ondan nəyi götürüb, nəyi götürmədiyini, nəyi yenidən yaratdığını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir*” [3, s. 60].

Məsələn, Nizaminin “İskəndərnamə” poeması ilə Firdovsinin “Şahnamə”sindəki “İskəndər” dastanını müqayisə edən alim Nüşabə əhvalatı üzərində dayanaraq böyük Azərbaycan şairinin əsərində ifadə olunan vətənə, yurda olan sevgisi haqqında belə yazırdı: “*... hadisələri uzaq Andalusdan, mənəblərin bağladığı ərazidən Bərdəyə köçürməklə onsuz da vətənpərvər bir şair kimi hərəkət edən Nizami bu epizodun başlanğıcında verdiyi “Bərdənin təsviri” adı ilə məşhur olan lirik parça ilə bir az da qabarıqlaşdırır*” [3, s. 153]. Xəlil müəllim Nizaminin bu addımı rusların 946-947-ci illərdə qədim Bərdəyə hücumunu və bu gözəl şəhəri xaraba qoymasını tarixdə əbədləşdirmək üçün atdığını bildirir və haqlı olaraq bunu şairin doğma yurduna bağlılığı kimi təqdim edirdi.

Nəticə. Göründüyü kimi, tanınmış nizamışünas Xəlil Yusifli istər sovet dövründə, istərsə də müstəqillik illərində (və daha çox müstəqillik illərində) Nizaminin Azərbaycana bağlılığını şairin yaradıcılığı əsasında dəfələrlə sübuta yetirmiş, onu doğma xalqından ayırmağa cəhd edənlərə vaxtında və layiqli cavab verə bilmişdir. Alimin böyük xidmətlərindən biri də Nizamini türk-müsəlman intibahının nümayəndəsi kimi təsdiq etməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (fars dilindən tərcümə edən və ön sözün müəllifi X.Yusifli), Gəncə, 2011, 232 səh.
2. Yusifli Xəlil. Nizaminin etnik mənsubiyyəti: həqiqətlər və uydurmalar, Ədəbiyyat qəzeti, № 35 (4838), 22 sentyabr 2012-ci il, səh. 1-2.
3. Yusifli Xəlil. Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər, Bakı, Adiloğlu, 2011, 480 səh.
4. Qurbansoy, F. Şeyx Nizami, Gəncə və ... // Ədəbiyyat qəzeti. – 2021, 6 mart. – s. 18-20.

*Азизага НАДЖАФЗАДЕ
Кандидат филологических наук, доцент*

**НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ТЮРКСКИЙ РЕНЕССАНС НА ВОСТОКЕ
В ИССЛЕДОВАНИЯХ ХАЛИЛА ЮСИФЛИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамсе», ренессанс на Востоке, тюрк, Халил Юсифли

После распада Арабского Халифата Тюркские государства под знаменем Ислама начали править мусульманским Востоком. Известные тюркские династии как Саманиды, Газневиды, Селджуки, Эльдегезы превратили тюркский мир в могущественную силу на международной арене и создали благоприятные условия для культурного развития тюркских городов. Благодаря деятельности и высокому интеллекту великих личностей Востока, создавшим свои творческие и литературные школы, эти города превратились в мировые культурные и научные центры. Одним из таких городов являлся древний Азербайджанский город Гянджа и гениальный поэт Низами Гянджеви его обитателем. Известный исследователь творчества Низами Халил Юсифли в своих трудах также отметил поэта как выдающего представителя Мусульманско-Тюркского Ренессанса. В данной статье мы рассмотрели деятельность покойного Халиля Юсифли в области низамиведения, в основном за последнее десятилетие, и прокомментировали его успехи в этой области.

*Azizagha NAJAFZADEH
PhD in Philology, Associate Professor*

**TURKISH RENAISSANCE OF EAST AND NIZAMI GANJAVI
ON RESEARCH OF KHALIL YUSIFLI
SUMMARY**

Key words: Nizami Ganjavi, “Hamsa”, East renaissance, turkish, Khalil Yusifli

After the Caliphate was weakened, the Islamic flag was raised by the Turkish States and was aimed at the Muslim East. Such royal dynasties as Samanids, Qaznavids, Seljucks and Eldeniz, ruled the Turkish world, politically led and created favorable conditions for the cultural development of the Turkish cities. Due to the great personalities the city has become center of science and culture. The evident of it is higher education, science, art and creating of schools. One of these cities was Ganja and Nizami Ganjavi was the ward of this city. One of the Nizami creativity researcher Khalil Yusifli in his research confirmed Nizami as a representative of the Turkish-Islamic renaissance. In this article, we have reviewed the late Khalil Yusifli's activities in the field of Nizami studies, mainly in the last decade, and commented on his successes in this field.

Daxil oldu: 15.10.2025-ci il